

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИБОРУ СЛІВ ПРИ ПОБУДОВІ МОВЛЕННЯ

Степанова О.І.,

кандидат філологічних наук, доцент, зав.
кафедрою романо-германської філології
Рівненський державний гуманітарний університет

Проблеми «людина і мова» та «мова і суспільство» належать до найбільш актуальних протягом усієї історії сучасного мовознавства.

У перші десятиліття В. фон Гумбольдт започаткував напрямок досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. В науці цей напрямок одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів в його розбудові та концентрацію уваги на людській особистості як носії та творцеві мовної картини світу.

Розглядаючи мову як діяльність В. фон Гумбольдт трактував її через поняття *energia*, називав духом народу, що диктує людині певні закони сприйняття (1: 24).

У нерозчленованому вигляді він визначив перспективи мовної здатності людини і підкреслював, що для цього необхідно вивчати численні результати її розвитку в різних куточках землі. Його погляди на людину-мовця, людину-творця мови і одночасно члена мовного колективу стимулював появу в науці плідних ідей (Г.Штейнталь, В. Вунд, Л.Вайсгербер, О.О.Потебня, Л.В. Щерба, пізніше - Г.В. Рамішвілі, О.О.Леонтьєв, Є.В.Тарасов, Ю.О.Сорокін, Є.М. Верещагін, О.М. Шахнарович та ін.

У даний час у психології мовлення та психолінгвістиці є велика кількість досліджень, що присвячені таким аспектам мовлення, як онтогенетичний (дитяче мовлення), комунікативний, нейрофізіологічний, дослідження мовлення в контексті різноманітних соціальних взаємовпливів, комп'ютерне моделювання окремих характеристик мовленнєвого процесу. Названі дослідження мають різнорідний характер, базуються на різних вихідних даних і основах. Тому особливу актуальність набуває цілісний опис системи мовленнєвості в єдиній моделі, що дозволяє домагатися принципової співвіднесеності різних галузей дослідження в межах єдиного каркасу уявлень.

Описуючи систему мовленнєвості, Т.М. Ушакова відзначає: «Необхідно уявити існування особливого механізму, який переводить у мовленнєву форму продукт невербального розумового процесу» (5:140). Саме даний ланцюжок мовленнєвості системи є основним, через нього проходять різноманітні зв'язки між підпорядкованими функціональними елементами мовленнєвої системи, з одного боку, і «внутрішніми» особистісними утвореннями, репрезентаціями знань і евристичними операціями, з іншого.

Виникає питання, який «устрій» перехідного мовленнєвості механізму, який основний конструктивний принцип його архітектури? Яким чином досліджувати цей об'єкт - як функціонуючу у психіці суб'єкту природну мову, що відноситься до всього в світі й одночасно замкнута в собі, розчленована на сотні тисяч слів і разом єдиною, дуже складною, яка зберегла неповторний стиль у будь-якому своєму мовленні?

Можна говорити і про опосередкований вплив вирішення даного завдання на розробку ідей в межах соціологічного і ширше - соціолінгвістичного напрямків, що розглядають мову, насамперед, як засіб комунікації людей у мовному колективі (Ф. де Соссюр, А.Сеше, Ш.Баллі, А. Мейє, Е. Сепір, У Лабов, Д.Хаймс та ін.).

Уточнення потребує вираз «психолінгвістичні основи вибору слів при побудові мовлення». У силу самого визначення даними основами не може бути щось зовнішнє для психіки - стимули, оточення, соціальні конвенції тощо. Мова не просто «відтворює» або просто «означає предмети зовнішнього світу». О.Ф.Лосєв пише з цього приводу: «Якщо б слово «сміх» було тільки відображенням відомого явища в його безпосередній значимості і не було б відомого розуміння цього явища, то не міг би вживатися вираз «море сміялося». Море не людина і немає людської фізіології, а тому і не може сміятися. Якщо сказано, що море сміялося, то це тільки тому, що слово «сміх» зовсім не означає сміху як такого, проте взагалі означає все, що завгодно як сміх (3:190). Таким чином, за О.Ф.Ло-

севим, мова - це те, що відтворює певне розуміння(З:193). Відповідно, у мовних формах фіксується («відображується») не тільки щось із речей, процесів або подій світу, але й акти свідомості, що забезпечують розуміння даних речей, процесів, подій. Іншими словами, мова в безпосередній взаємодії із сприйняттям і пам'яттю утворює, формує, конструює життєвий світ суб'єкту, а не тільки означає окремі його елементи.

Відповідно і психолінгвістичні основи вибору слів, а також тих чи інших словесних форм або словотвірних елементів є акти розуміння, які фіксуються в даних словах, формах і елементах. Іншими словами, структури мовної свідомості, які знаходяться в неперервному зв'язку з безпосереднім предметним досвідом людини, з його інтерсуб'єктивним життєвим світом.

Таким чином, основна мета даної розвідки формулюється, як розробка необхідних умов для дослідження мовної свідомості в її зв'язку з безпосереднім предметним досвідом, з життєвим світом людського суб'єкту.

Важливою є розробка теоретичних засобів, що дозволяють будувати модель розуміння слова або словотвірного елемента і простежити видозміни цього процесу при переході від одного значення до іншого.

Для розуміння, чому будь-яка лінгвістична одиниця (слово, словотвірний елемент або форма частини мови) використовується дія кваліфікації багатьох різних ситуацій, необхідно з'ясувати, як відбувається спрямування свідомості на мовлення, яка лінгвістична одиниця повинна репрезентуватися в певному мовному контексті. Саме спрямування свідомості на мовлення є засобом реалізації того чи іншого значення і виступає підґрунтям для вибору даної лінгвістичної одиниці в конкретній мовленнєвій ситуації.

Особливості спрямування свідомості на мовлення простежується на прикладах таких частин мови, як іменник, прикметник, прийменник. Можливість простежити зміни смислу слів при переході від одного значення до іншого як повнозначних частин мови, так і службових, очевидно, має цінність для практики вивчення іноземних мов. Форми іменників і прикметників найбільш створені для організації діяльності з актуалізації необхідних знань.

Дійсно, достатньо сказати: *письмовий стіл, настільна лампа, старенький комп'ютер* тощо, щоб відповідний зміст почав з'являтися в нашій свідомості. Різниця між ними в тому, що іменники означають деякі самостійні об'єкти, які можуть завдавати тему мовлення, тоді, як прикметники, виступають лише їхніми означеннями, актуалізаторами.

Наприклад, якщо ми скажемо *старенький комп'ютер працював ще добре*, всі означення групуються навколо лексеми *комп'ютер*, якщо ж ми зробимо прикметник іменником: *старість - поняття відносне*, то означення починають групуватися навколо слова *старість*. Осучаснення значень актуалізує багатозначні означення частиною здійснених, частиною нездійснених можливостей. Структури таких можливостей і їх реалізація різні і залежать від різних тематичних груп іменників, наприклад, значення кольору, форми, ваги, способів ужитку - у випадку речей фізичного світу (наприклад, кавун); деякі інваріанти кваліфікації - у випадку абстрактних ознак (наприклад, достиглість); у випадку назв дій - певні структури висувань, що забезпечують рухомі акти, контроль тощо (наприклад, кидання). Проте, виступаючи в формі іменника, всі такі змісти лише актуалізуються, стають досяжними, а не застосовуються до інших об'єктів, як це має місце у випадку цілісного висловлювання. Порівняйте: *Він кинув достigliй кавун*.

Таким чином, особливість природи іменників і пов'язаних з ними структур (певних граматичних форм) полягає в актуалізації значень.

Так, наприклад, щоб щось сприйняти, необхідно його пізнати. Якщо ми бачимо в сутінках вечора деяку неясну фігуру, то передусім думаємо, що це - дерево або людина.

У цьому випадку наша пам'ять пропонує відповідні актуалізатори, наприклад, росте, має стовбур і гілки, не рухається, не може нападати і багато інших слів, які можуть сполучуватися з лексемою дерево і характеризувати її в цілому.

Якщо ж це людина, то і означення будуть іншими, проте сам механізм нашої пам'яті залишається таким же.

Зрозуміло, що таких означень можна навести дуже багато. Проте у всіх них обов'язко-

во повинен бути носій, до якого б вони «прикріпились». Цей носій не якась окрема річ чи процес, не будь-яке індивідуальне значення, оскільки і певне значення, і певне означення може приєднуватись до нього.

Цей носій репрезентує спрямування нашої свідомості на мовлення, яке забезпечує те, що ми можемо розуміти акт мовлення, його самі дивні перетворення.

Наприклад, як у відомому романі Апулея, коли людина перетворилася у віслюка, або, коли віслюк - це зачарований принц, як в історії про Ходжу Насреддіна. І у подальшому цей єдиний носій може набути ще безліч значень. У казках - цих полігонах архаїчної і фольклорної думки - ми зустрічаємо і перетворення істот в неістоти і, навпаки, знаходимо душу у неістоті, як, наприклад, у «Синьому птасі» Метерлінка.

Усі такі приклади, як правило, розуміються вже дітьми п'ятирічного віку. Питання ж про їхню відповідність дійсності є другорядним у порівнянні з механізмами розуміння мови, оскільки далеко не все, що говориться і розуміється, відповідає об'єктивній дійсності. Для того, щоб перевірити, чи правильне те чи інше твердження, його передусім необхідно зрозуміти.

Носій будь-яких означень або «визначний ікс» виступає певною «транспортною системою» актуалізації значень. Саме завдяки усвідомленню «визначного іксу» можливе абстрактне мислення, тобто операції з реалізацією в нашій свідомості всіх потенційних значень слова (одними «визначними іксами» в абстракції від тих змістів, які вони несуть). Очевидно, коли деякий зміст оформлюється як іменник, свідомість постійно повертається до його «визначного іксу», що і дозволяє приєднувати до думки, що висловлюється даною лексемою, все нові й нові означення.

У випадку ж прикметників їх зміст тільки стає досяжним, проте не залишається темою подальших визначень, хоч і може їх набувати. «Визначний ікс» у атрибутів використовується лише для транспортування потенційних значень іменникам.

Розглянемо можливі перетворення, які спрямовані нашою свідомістю на мовлення і репрезентуються актуалізацією значень прийменників.

Оточення - це те, що не сприймається окремо від речі, хоч, як потім з'ясовується, не належить власне до неї.

Наприклад, характеризуємо ділянки поверхні, які безпосередньо прилягають до будинку. Горизонт - це очікування нових сприймань того ж самого очікування подальшого досвіду. Наші інтереси простягаються до все більш повного сприйняття окремих особливостей і характерних ознак.

Наприклад, при сприйманні будинку в цілому, ми зупиняємось на кількості вікон, під'їзді, ліпних прикрасах, їх деталях, окремих цеглинах, вбитих між ними деяких металічних штирях тощо. При цьому, аналізуючи всі деталі будинку, ми залишаємо на певний час осторонь те, що не належить власне даному будинку. У цьому випадку мова йде про внутрішній горизонт сприймання. Якщо ж, навпаки, задовольнившись певною ступеню деталізації, ми починаємо розглядати, як відноситься він до об'єктів свого безпосереднього оточення, поділяємо дане оточення і ставимо в певну залежність від будинку.

Наприклад: *будинок має газон; до нього веде асфальтована доріжка; до одного з найближчих будинків приблизно п'ятдесят метрів; до ще одного будинку, через дорогу, - сто п'ятдесят метрів і т.п.*, то мова йде про направлення інтересу до зовнішнього горизонту будинку. Різні оточення, а також оточення внутрішнього і зовнішнього горизонтів фіксується в мові певними одиницями. Для фіксації таких відношень використовуються і прийменники.

Для прийменників, як і для інших частин мови, характерна багатозначність. Хоч будь-який носій рідної мови при цьому і відчуває в прийменнику деякий смисл, який є основою для вживання саме даного прийменника в конкретному контексті, точно зафіксувати це єдине значення не завжди можливо. Для традиційної лінгвістики складним є і завдання показати, як у результаті деякого перетворення смислу прийменника отримується певне нове значення. Важливим є встановити те єдине значення, яке можна розглядати як модель для всіх інших, потенційних. Таким чином, і основне, і потенційне значення повинні бути проаналізовані в межах однієї загальної моделі.

Саме аналіз актів перетворення свідомості на мовлення (на прикладах прийменників) дозволив детально розглянути реалізацію конкретних значень і запропонувати гнучкі й об'єктивні засоби для вирішення цього завдання.

Проаналізуємо для прикладу значення деяких прийменників.

1) . Прийменник *від* (вживається з родовим відмінком). Достатньо лише одного прикладу, щоб попередньо зафіксувати загальний смисл цього прийменника:

Людина відійшла від будинку.

У даному прикладі предмет співвідноситься тільки із зовнішнім горизонтом додатка. Об'єкт (підмет) знаходиться в оточенні об'єкту (дodatка) і потім покидає його. Можливий також інший варіант: знаходження об'єкту в оточенні сприймається актуально, а поза ним - очікується, як, наприклад: *Людина відійде від будинку.*

2) . Прийменник *від* може виражати певний напрямок: *наліво від мене; направо від тебе; на північ від міста* тощо. Тут задіяний потенційний варіант: висування прийменника *від* використовується для знаходження місця можливої локалізації об'єкту в напрямку, на який указує прислівник.

3) . Прийменник *від* може репрезентувати й належність частини деякому цілому:

Ручка від чемодану.

Тут ключовим словом модифікується об'єкт, в оточенні якого знаходиться предмет (ручка - частина чемодану). Якщо об'єкт, що завдає оточення, не сприймається актуально, він стає сучасним у тій чи іншій моделі, наприклад, спогади про конкретний чемодан або простого знання про призначення даної ручки.

4) . Прийменник *від* може позначати засоби проти чого-небудь; *олівець від тарганів, пігулки від головного болю* тощо. Тут експлуатується потенціальний варіант *від*, те значення, що з'являється, характеризує стан відсутності тарганів, головного болю, а засіб забезпечує перехід від наявного стану неприємного оточення до бажаної свободи від нього.

5) . Нарешті, прийменник *від* може позначати джерело або причину переходу об'єкту від одного стану до іншого:

Ліхтар працює від батарейок; я в захопленні від неїта ін.

Тут акцентується вже не вихід із оточення певного об'єкту, а сам перехід від одного стану до іншого, що викликаний і, можливо, забезпечений даним об'єктом. Дійсно, у виразі: *бути в захопленні від когось*, залежність від предмету обожнювання і захоплення встановлюється, а не втрачається, проте втрачається колишня свобода.

Можливість фіксації процесу розуміння смислу прийменників і простеження його видозмін під час переходу від одного значення до іншого має, на нашу думку, велику цінність для практики вивчення іноземних мов.

Проаналізувавши різні частини мови з метою актуалізації всіх потенційних значень, ми проводимо чітку межу між типовими і нетиповими, природними і штучними вживаннями лексем у певних контекстах. Передусім виходимо з того, що вибір лінгвістичної одиниці зумовлено актуалізацією всіх її значень, її структурою. Тому стає очевидним практичне значення опису функціонування у людській психіці слів та їх значень, оскільки домовна активність свідомості, що стоїть за лексемами чужої мови, але яка була досяжна лише через слова рідної мови (як відомо, за невеликим виключенням, відповідність чужій мові, не точна), стає тепер досяжною безпосередньо.

Вищезазначене дозволяє зробити певні висновки.

Слово, образ і зовнішній світ не можуть і не повинні аналізуватися окремо один від одного. Слово - це не тільки набір знаків, мова - це не тільки набір слів, а й найскладніша система побудови образів, що утворює інтерсуб'єктний образ світу і є надійним засобом орієнтації в реальному світі. Єдність слова, образу і реального світу - у поєднанні потенційних значень лінгвістичних одиниць, їх структур і принципів видозміни. Такі значення охоплюють усю структуру слова, забезпечуючи її достеменно і безпосередню єдність.

Взаємодія усіх значень слова у різних контекстах необхідна для розуміння, а іноді - якщо мова йде про вивчення іноземної мови - для побудови фрази. Саме це дозволяє

обґрунтувати вибір окремих слів, побудову порядку висловлювання, організацію всього мовленнєвого контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры.- М.: Прогресс, 1985,- 450 с.
2. Леонтьев А.А. Психология общения. Изд. 2.- М.: Наука, 1997.- 288 с.
3. Лосев А.Ф. Структура языка.- М.: Изд-во Моск. лед. ин-та, 1983 - 373 с.
4. Потебня А.А. Мысль и язык.- К.: Наукова думка, 1982,- 282 с.
5. Ушакова Т.Н. Речь как когнитивный процесс и как средство общения И Когнитивная психология - М.: Наука, 1986,-С. 131-143.
6. Шахнарович А.М. Общая психоллингвистика.- М.: Наука, 1995,- 313 с.
7. Щерба Л.В. Языковая система и языковая деятельность.- Л.: Наука, 1974,- 265 с.

SUMMARY

The article deals with the development of topically - and theoretically - oriented psycholinguistics, gradual expansion of the communicative trend. The penetration of psychological factors is being studied.

ТЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ В ОСВІТІ: СПРОБА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Татенко В.О.,

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України,
головний науковий співробітник Інституту
соціальної та політичної психології АПН
України

Лебединська І.В.,

кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник Інституту
соціальної та політичної психології АПН
України, керівник Науково-освітнього
гендерного центру

Визначення в Основному Законі України принципу рівноправності жінок і чоловіків свідчить про вихід Української держави на світовий рівень регулювання відносин між жінками і чоловіками, що є важливим аспектом розвитку людського потенціалу нашого суспільства. Водночас, як відомо, прийняття законів далеко не завжди автоматично вирішує проблему їхньої ефективної дії. Тому актуальними слід вважати дослідження тих тендерних стереотипів і настроїв, що сьогодні поширені серед населення України. При цьому варто врахувати, що уявлення про тендерні проблеми можуть бути різними у тих чи інших сферах суспільного життя. Особливий інтерес становить в цьому відношенні сфера освіти, що власне кажучи є відповідальною за те, з якими тендерними уявленнями і настановленнями кожне нове покоління вступає в життя. У цьому напрямі за підтримки Канадсько-українського гендерного фонду в рамках проекту «Гендерну рівність - педагогічній освіті» було виконано соціально-психологічне дослідження.

Мета дослідження: отримати орієнтовну інформацію про гендерну ситуацію в педагогічних вузах, а також дати попередню оцінку того вузівського психолого-педагогічного ресурсу, який можна використати для формування у майбутніх педагогів прогресивної особистісної і професійної тендерної позиції.

Методика дослідження. Враховуючи, що широкомасштабних соціологічних і соціально-психологічних досліджень тендерних проблем у сфері педагогічної освіти не проводилося в Україні, розпочати таке дослідження бажано на основі саме «якісного» підходу із залученням відомих в соціальній психології «якісних методів». Одним